

БОРБОРДУК АЗИЯ УНИВЕРСИТЕТИ
ЖОГОРКУ ӨНҮКТҮРҮҮ МЕКТЕБИ
Мамлекеттик саясат жана башкаруу институту

Жер кыртышын кайра жандантуу: Кыргызстандагы маалымат таңкыстыгы жана кен казуудан кийинки калпыс башкаруу

Алмаз Чороев

ДОКЛАД №64, 2021

БОРБОРДУК АЗИЯ УНИВЕРСИТЕТИ
ЖОГОРКУ ӨНҮКТҮРҮҮ МЕКТЕБИ
Мамлекеттик саясат жана башкаруу институту

ДОКЛАД №64, 2021

Жер кыртышын кайра жандантуу: Кыргызстандагы маалымат таңкыстыгы жана кен казуудан кийинки калпыс башкаруу

Алмаз Чороев

Кыска мазмуну

Кыргызстан эгемендикке жеткенден бери өлкөдө инвесторлор менен жергиликтүү калктын ортосунда чыр-чатаксыз иштеген дээрлик бир дагы кен болгон эмес. Бул тирешүүлөрдүн негизги себеби – айлана-чөйрөнүн булганышы. 2019-жылы Кыргызстандын Нарын, Ала-Бука жана Чаткал аймактарында жүргүзүлгөн талаа изилдөө иштери көпчүлүк учурда катуу чыр-чатакка кириптер кылып турган жергиликтүү каршылык көрсөтүү аракеттери кен казуудан кийинки начар башкаруудан, бүдөмүк жана эскирген мыйзамдардан улам, ошондой эле жергиликтүү бийлик өкүлдөрүндө жана тургундарда жер кыртышын кайра жандантуу жүрүмдөрү жаатында маалымдуулуктун жоктугунан улам келип чыккандыгын айгинеледи. Чындыгында эле Кыргызстан экологиялык маселелерге жана алардын жергиликтүү калкка тийгизген терс таасирине эмес, тоо-кен өндүрүшүнүн социалдык-экономикалык артыкчылыктарына көбүрөөк көңүл буруп жаткандай сезилет. Совет доорунда кабыл алынган учурдагы мыйзамдарда кен иштетүүдөн кийинки башкаруу боюнча так жана толук методология жок. «Жер кыртышын кайра жандантуу» термини ченемдик укуктук актылардын алкагында так аныкталган эмес. Бул терминди аныктоо кен казып алуунун кесепеттүү мурастарын азайтууга багытталган маанилүү кадам деп каралат. Кошумчаласак, кыртышты кайра жандандырууга байланыштуу бүдөмүк мөөнөттүк жадыбалдар тоо-кен компанияларына жерди кайра асылдандыруунун кымбат баалуу жүрүмдөрүнөн качуу үчүн ченемдик укуктук актылардагы боштуктарды өз кызыкчылыгы үчүн колдонууга мүмкүндүк берет.

Негизги сөз: Рекультивация, жаратылыш ресурстарынын экономикасы

JEL коддору: Q5, Q3, P28

Мамлекеттик саясат жана башкаруу институту 2011-жылы Орто Азиянын социалдык-экономикалык өнүгүүсүнө тиешелүү маселелер боюнча туруктуу жана терең изилдөөлөрдү жайылтууга, жана алтернативдүү саясатты изилдөө максатында түзүлгөн.

Мамлекеттик саясат жана башкаруу институту Борбордук Азиянын Өнүгүү мектебинин (магистратура) бир бөлүгү болуп саналат. Борбордук Азия университети (БАУ) 2000-жылы түзүлгөн. Анда Тажикстан, Кыргызстан жана Казакстан өлкөлөрүнүн президенттери жана улуу даражалуу Ага Хан жеке, коммерциялык эмес жана диний эмес (светтик) университет түзүү жөнүндө эл аралык келишимге кол коюшкан; бул эл аралык келишим жогоруда аталган үч өлкөнүн парламенттери тарабынан бекитилип, Бириккен Улуттар Уюмунда катталган.

Мамлекеттик саясат жана башкаруу институтунун Изилдөө макалалар жыйнагы ар кандай социалдык жана экономикалык көйгөйлөргө, мамлекеттик башкарууга жана коомдук саясатка тиешелүү Борбордук Азия контекстиндеги кенен темалар боюнча түп нускалуу макалалар жарыяланчу рецензияланган материалдардын топтомун түзөт. Ал жалпы эле аталган чөлкөм туш болуп жаткан учурдагы жана жаңы пайда болуучу көйгөйлөргө тынчсызданган аудитория менен авторлор өз идеяларын бөлүшүүсү үчүн жандуу ыкма катары ойлонуп табылган. Макала боюнча суроолор же сунуштар ippa@ucentralasia.org дарегине жөнөтүлүшү шарт.

Сериялык редакторлор:

Богдан Кравченко жана Роман Могилевский.

Автор тууралуу маалымат: Алмаз Чороев – медиа профессионал. Ал коомго маанилүү болгон окуяларды чагылдыруу, стратегиялык байланыш жана талаадагы изилдөөлөрдү уюштуруу багытында терең тажрыйбасы бар. Алмаз Лондондогу экономика жана саясий илимдер мектебинен эл аралык мамилелер боюнча магистр даражасын алган. Учурда Алмаз Би-Би-Си Кыргыз кызматынын башкы редактору.

Автордук укук © 2021

Борбордук Азия Университети

Кыргыз Республика, Бишкек ш. 720001, Токтогул көч. 138

Тел.: +996 (312) 910 822, E-mail: ippa@ucentralasia.org

Бул макаладагы изилдөөнүн жыйынтыктары, чечмелөөлөрү жана тыянактары авторлорго гана таандык жана Борбордук Азия университетинин оюн чагылдырбайт. Макаладагы тексттерди жана маалыматтарды шилтеме берүү менен колдонууга болот.

Мазмуну

1. Киришүү.....	4
2. Кыргызстан тууралуу жалпы маалымат.....	5
3. Методология	6
4. Талаа изилдөөлөрүнүн жыйынтыктарына сереп.....	6
4.1. Нарын.....	7
4.2. Чаткал.....	11
4.3. Ала-Бука	15
5. Кен иштетүүдөн кийинки оңдоонун түйшүктөрү	18
6. Корутунду.....	21
Адабият тизмеси	22

Жадыбалдар

Жадыбал 1. Изилдөө темаларына сереп.....	9
--	---

Диаграммалар

Диаграмма 1. Нарындагы талаа иликтөөлөрүнүн катышуучулары.....	9
Диаграмма 2. Чаткал аймагынын катышуучулары.....	12
Диаграмма 4. Ала-Бука талаа иликтөөсү	16

Сүрөттөр

Сүрөт 1. Солтон-Сары жайлоосу жана кендин жайгашкан жери. Кен жайы тургундар ар жылы жайында колдонгон жайытка жакын жайгашкан.	7
Сүрөт 2. Чаткал өрөөнү	11
Сүрөт 3. Чаткалдагы ташталып салынган кен жай	13
Сүрөт 4. Иштамберди кен жайы.	15
Сүрөт 5. Ала-Букадагы таштап салынган тоо-кен жайынын орду. Жергиликтүү тургундар үч жыл мурда бир компания жер кыртышын кайра жандантуу жүрүмүн аягына чыгарбастан, бул жерден чыгып кетти, дешүүдө.....	17

Кыскартуулар

ИДӨ	ички дүң өнүмүнүн
АКШ	Америка Кошмо Штаттары
СССР	Союз Советских Социалистических Республик

1. Киришүү

Борбордук Азиянын минералдык ресурстары XIX кылымдагы айтылуу «Улуу оюнда» улуу дөөлөттөрдү өзүнө тарткан. Эгемендикке ээ болгондон кийин Борбордук Азия мамлекеттери чет өлкөлөрдүн бир кыйла кызыгуусун жарата берди. Чөлкөмдөгү лидерлер чийки затты ыкчам экономикалык өнүгүү үчүн мүмкүнчүлүк катары карашат (Hogrocks-Taylor, 2018). Тоо-кен өнөр жай тармагы алыскы дубандарды өнүктүрүүгө, керектүү инвестицияларды тартууга жана жумуш орундарын түзүүгө мүмкүнчүлүк берет (Tiainen et al., 2014). Ошентсе да, бул тармак көптөгөн көйгөйлөргө, анын ичинде жергиликтүү калк менен тирешүүгө, дуушар болууда. Тоо-кен иши Борбордук Азияда сезимтал тема бойдон калууда; ал эми экологиялык көйгөйлөр жергиликтүү калк менен тоо-кен компанияларынын ортосунда пайда болгон негизги талаш мерчеми бойдон кала берүүдө. Совет доорундагы калдык сактоочу жайлар жергиликтүү тургундарга кен казуу алардын жашоо-тиричилигине олуттуу кесепет алып келээрин эскертет. Уранды кайра иштетүүчү ишканалардан ондогон жылдар мурун чыгарылган калдыкты сактоочу жайлар ушул күнгө чейин көйгөйлөрдү жаратууда. Чынында эле, Борбордук Азиядагы кен жайларды жабуу практикасы «саамалыктык жана өнүкпөгөн түшүнүк» бойдон калууда (Файзулдаева, 2016, б. 1).

Кен иштетүүдөн кийинки жер кыртышын кайра жандантуу – же анда аракеттин жоктугу – бул өнөр жай тармагына байланышкан негизги маселелердин бири. Дүйнө жүзүндө тиешелүү түрдө жабылбаган көптөгөн кендер дагы эле бар (Fields, 2003). Жер кыртышын кайра жандантуу, калыбына келтирүү жана толук кемелине келтирүү аныктамалары окумуштуулардын арасында жана саясий документтерде да талкууга алынып келет (Lima et al., 2016). Бул терминдер көбүнчө окумуштуулар жана өкмөттүк расмий өкүлдөр тарабынан бири-бирине алмаштырылып колдонулуп жүрөт. Демек, кендин жабылышы маселесине келгенде, окумуштуулар, экологдор, жөнгө салуучулар жана саясатты иштеп чыгуучулар окшош терминдерди ырааттуу колдонууга чакырык салууда (Wali, 1996). Бул терминдердин так аныктамасы кендин кесепеттүү мурастарынын зыянын жумшартуу үчүн негизги кадамдардын бири болуп эсептелет (Lima et al., 2016). Борбордук Азия мамлекеттери бул терминдерди бүдөмүктөтүп аныктоону улантууда, бул болсо кен жабылгандан кийинки башкаруунун турмуш чындыгына сыйбаган максаттарына дуушар кылып келди. Бул чөлкөм өзүнчө юрисдикцияга ээ болгон көз карандысыз өлкөлөрдөн турса да, Советтер Биримдигинин мурасы жер кыртышын кайра жандантуу үчүн чөлкөмдө жалпы аныктама бар экенин билдирет. Борбордук Азия мамлекеттери кенди жабууну «жоюу» деп карашат жана бул жүрүмдү техникалык жана биологиялык баскычтарга бөлүшөт (Faizuldayeva, 2016). Терминологиянын өп-чап аныкталышынан улам, азыркы мыйзамдар толугу менен аткарылбайт; аймакта иштеген компаниялар мыйзамды туура эмес чечмелешет, же жер кыртышын кайра жандантуу жүрүмүнөн кутулуу үчүн мыйзамдык жылчыктарды колдонушат.

Бул бапта 2019-жылдын жай мезгилинде Кыргызстанда жүргүзүлгөн талаа изилдөөлөрүнүн жыйынтыктары келтирилген. Бул борбордук азиялык чакан мамлекет бүткүл аймагы боюнча азыраак көлөмдөгү жана ири кендерге бай. Бул кендер жергиликтүү малчылар жана айыл тургундары күнүмдүк колдонуп жүргөн мөңгүлөрдүн, жайыт жерлердин, дарыялардын жана булактардын жанында жайгашкан. Нарын (Түндүк Кыргызстан), Ала-Бука жана Чаткал райондорунда (Кыргызстандын түштүгүндө) жүргүзүлгөн талаа изилдөөлөрү жергиликтүү калк, бейөкмөт уюмдар жана мамлекеттик кызматкерлер козгогон экологиялык көйгөйлөрдү иликтеп чыкты. Маектер жана фокус-топтордун талкуусу аркылуу жергиликтүү тургундар көптөгөн көйгөйлөрдү козгошту жана тоо-кен жайы жабылгандан кийинки жер кыртышын кайра жандантуу – алар санааркаган өзөккү маселелердин бири болду.

Бул бап Кыргызстан жана тоо-кен өндүрүшүнүн бул өлкө үчүн мааниси жөнүндөгү баштапкы маалымат менен жабдыт, андан кийин үч башка жерде талаа изилдөө учурунда колдонулган методология жана бул тоолуу аймактарда жыйналган табылгаларга сереп салуу менен улантылат. Бул бап айылдыктардын тоо-кен өнөр жай тармагына болгон көз карашын, анын ичинде жергиликтүү калк туш болгон негизги талаш-тартыштар жана көйгөйлөр тууралуу баяндайт. Андан кийин бапта кен иштетүүдөн кийинки жер кыртышын кайра жандантуу көйгөйлөрү, мыйзамдардагы маселелер жана жергиликтүү бийлик менен калк арасында кен жабылгандан кийинки башкаруу боюнча маалыматтын жоктугу жөнүндө сөз болот.

2. Кыргызстан тууралуу жалпы маалымат

Стратегиялык жактан алганда, Борбордук Азия мамлекеттери чөлкөмдүк эки гегемон болгон Орусия менен Кытайдын жанында жайгашкан. Кылымдар бою бул беш өлкө (Кыргызстан, Казакстан, Өзбекстан, Тажикстан жана Түркмөнстан) Орусия менен Кытайдын таасиринин ортосунда тең салмактуулукту сактоого мажбур болгон. Орусия менен болуп көрбөгөндөй тарыхый байланыштар бар экенине карабастан, акыркы жылдары Кытай чөлкөмдүн негизги инвесторуна айланды. Мисалы, акыркы он жылдыкта Кытайдын Кыргызстанга тикелей чет өлкөлүк инвестициясы 2,3 миллиард АКШ долларын, же чет элдик инвестициялардын 50 пайызын түздү (Mogilevskii, 2019). Кытайдын катышуусунун күчөшү Борбор Азия мамлекеттеринде калайыктын нааразылык чараларына алып келди. Жергиликтүү калк кытайлык жумушчулардын агымы, экологиянын бузулушу жана жемкорлукка өзгөчө кабатыр. (Jardine, 2019).

Тоолуу Кыргызстанда мунай же газдын кору дээрлик жок; бирок өлкө алтын, молибден, темир кени, алюминий, калай, сымап жана сейрек кездешүүчү металлдар бар минералдык ресурстарга бай (Tiainen et al., 2014). Ушул себептен улам, бул чакан мамлекет Советтер Биримдиги тарабынан чийки зат аймагы катары колдонулган (Kronenberg, 2014). Ондогон жылдар бою Кыргызстан СССРдин борбордук пландоо органынын суроо-талабы делген нерсени аткарышы керек болчу. Ошентип, Кыргызстан жана чөлкөмдөгү башка мамлекеттер кенди иштетүүдөн кийинки калыбына келтирүү жобосуна көңүл буруунун ордуна, жылдык планды аткаруу үчүн талыкпай эмгектеништи. (Faizuldayeva, 2016). Натыйжада, Борбор Азиядагы калдыктарды сактоочу жайлар, мисалы, Кыргызстандагы Майлуу-Суу, чоң көйгөйлөрдү жаратууну улантууда.

Дүйнөдөгү эң чоң кендердин бири Кыргызстанда жайгашкан. Кумтөр алтын кени өлкөнүн ички дүң өнүмүнүн (ИДӨ) 10 пайызын түзөт (World Bank, 2019). Бир кенге ашыкча таянгандык шартында, Кыргызстандын өкмөтү башка орто жана ири кендерге инвесторлорду тартуу менен экономикасын ар кыл багыттарга буууга далаалат кылып жатат. Бул долбоорлорго негизинен Орусия менен Кытайдан келген инвесторлор кызыкдар. Бирок, эскирген мыйзамдардын жана кеңири жайылган жемкорлуктун шартында, жергиликтүү тургундар чет элдик инвесторлор экологиялык кесепеттерге эч көңүл бурбастан, тиешелүү кендерди казып алат, жана бул – калайыктын саламаттыгына жана бакыбаттыгына түздөн-түз кесепетин тийгизет, деп ишенишет.

3. Методология

Жалпысынан Кыргызстандын Нарын, Чаткал жана Ала-Бука аймактарында 262 киши жарым-жартылай тартиптештирилген маектерге катышты. Ал эми борбор шаар Бишкекте улуттук деңгээлдеги алты кызыкдар тараптан сурамжылоо жүргүзүлгөн. Бул үч жер тоо-кен өнөр жай компаниялары менен жергиликтүү тургундардын ортосундагы чыр-чатактардын жогорку деңгээлинен улам тандалып алынган. Жергиликтүү жамааттардын деңгээлиндеги чыр-чатактардын жергиликтүү маалымат каражаттарында чагылдырылышы чөлкөмдө, айрыкча экологиялык көйгөйлөргө келгенде, өтө натыйжалуу арачылык өрнөгү зарыл экендигин айгинелетти. Сурамжыланган 262 кишинин ичинен 130у бетме-бет маектешти жана 32 фокус-топ талкуусу (131 катышуучу) жүзөгө ашырылды. Маектешүүгө бардык кызыкдар тараптар: жергиликтүү тургундар, малчылар, расмий кызматкерлер, бейөкмөт уюмдар, тоо кен өнөр жай компанияларынын өкүлдөрү жана улуттук деңгээлдеги кызыкдар тараптар тартылды. Сурамжылоого катышкандардын көпчүлүгүн алыскы аймактардын кен иштетүүдөн түздөн-түз жабыр тарткан тургундары түздү; бул жагдай – изилдөө үчүн кошумча өңүт болуп саналат. Маектешүүнү жүргүзүү үчүн биз тургундар жакшы тааныган жана урматтаган жергиликтүү жол көрсөткүч кишини таптык. Бул кадам аркылуу биз сезимтал маселелерди айдан-ачык талкуулай алдык.

Маек суроолору 8 бөлүмгө: демографиялык маалымат, тиричилик каражаттары жана социалдык-экономикалык динамика, аймактагы тоо-кен иштери, жаңжал жана ишеним, билим/маалымат таркатуу, кытай/синофобия, машыгуулар/дарстар жана айлана-чөйрө/климат бөлүмдөрүнө жиктелди. Аларга жалпы суроолор, мисалы, кен иштетүү боюнча билим, ошондой эле, даттануу механизмдери, мыйзамдар жергиликтүү тургундарды коргойбу же жокпу, регионду өнүктүрүүдө кытай инвестицияларынын ролу сыяктуу атайын суроолор да камтылган. Маек жана топтук талкуу маектештин билимине жараша 10 мүнөттөн бир саатка чейинки убакытка созулду. Маектештин макулдугу менен маектер жазылып алынды, ал эми катышуучу өз үнүн жаздырууну каалабаган учурда, маектеги маалымат кагазга түшүрүлдү.

Маектер жыйынтыкталган соң, маалыматтар бир нече түргө бөлүндү: жаңжалдарды башкаруу, айлана-чөйрө/климат, маалымат/билим, инфратүзүм, институттар жана социалдык-экономикалык жагдай. Ар бир түрдө кошумча маалымат берүү үчүн бир нече түрчөлөр болду. Мисалы, айлана-чөйрө/климат түрү табият, булгоо, жер кыртышын кайра жандантуу жана ресурстар деген түрчөлөрдөн турду. Маектер өлкөнүн тоо-кен өнөр жайы жаатындагы ар кандай өзгөчөлүктөргө ээ болгон үч башка аймагында өткөрүлгөнү менен, тоо-кен иштеринин таасири менен инвесторлорго (айрыкча кытайлык инвесторлорго) карата ишенбөөчүлүктүн окшоштуктары таасын айгинеленди. Демек, бул маектер Кыргызстанда жана бүтүндөй Борбор Азияда тоо-кен өндүрүшүнүн таасиринин жалпы динамикасын чагылдырат.

4. Талаа изилдөөлөрүнүн жыйынтыктарына сереп

2019-жылдын жай мезгилинде Кыргызстандын үч аймагында жүргүзүлгөн талаа изилдөөлөрү кен казуунун айлана-чөйрөгө тийгизген кесепетинен улам жергиликтүү калк инвесторлорго ишенбей жатканын айгинеледи. Суулар булганып жатат, жайыт жерлери жана токойлор талкаланды, жергиликтүү тургундардын тиричилик жагдайларына залакасын тийгизди деген кооптонуулар болду. Мындан тышкары, жергиликтүү айыл тургундары, анын ичинде аймактык жана жергиликтүү бийлик өкүлдөрү менен болгон маектер, алар кен иштетүүдөн кийинки жерлерди калыбына келтирүү жүрүмдөрү жөнүндө так билбестигин же кабардар эместигин көрсөттү. Нарын, Ала-Бука жана Чаткалда иштеп жаткан кен казуучу компаниялар-

дын көпчүлүгү жергиликтүү калк үчүн жабык бойдон калууда. Бул жагдай ишенбөөчүлүктү жана маалыматтын жоктугун күчөттү, бул болсо аймакта катуу жаңжалдарды пайда кылды. Үч аймакта тең негизги жол активисттер тарабынан тосулган окуялар катталды; айрым учурларда тургундар чет элдик жумушчулар менен кагылышып, алардын камакка алынышына жана жергиликтүү калк менен инвесторлордун ортосундагы ишенбөөчүлүктү андан ары тереңдетүүгө алып келген.

4.1. Нарын

Нарын облусунун аймагынын 70%ын тоолор түзөт жана ал Теңир-Тоо тоо кыркаларында жайгашкан. Демек, мал чарбачылыгы жана дыйканчылык дубандын экономикасынын кирешесин түзүүчү негизги тармактар болуп саналат. Нарындын кен байлыктарына кара металл (темир), сейрек кездешүүчү (сымап, сурьма, вольфрам) жана асыл (алтын) металлдар кирет. Бул кендер Советтер Биримдигинин тушунда жакшы изилденген (Асанов и др., 2004).

Нарындын калкы кенди кол өнөрчүлүк жолу менен иштеткен тарыхка ээ; бирок, бул тажрыйба СССРдин учурунда азайып кеткен. Кыргызстан эгемендикке ээ болгондон кийин, экономикалык кыйынчылыктар миңдеген тургундарды Нарындын аймагындагы майда өлчөмдө кен иштетүүгө кайтууга түрткөн. 1990-жылдардан баштап Нарын районунун Эмгекчил айылынын тургундары Солтон-Сары жайлоосунда алтын казып алышкан; айылдагы үй чарбаларынын 70–90 пайыздайы тикелей же кыйыр түрдө кол өнөрчүлүк ыкмасын колдонуп, кенчилик менен алектенишкен (Сулье и Бекбоева, 2018).

Сүрөт 1. Солтон-Сары жайлоосу жана кендин жайгашкан жери. Кен жайы тургундар ар жылы жайында колдонгон жайытка жакын жайгашкан.

Булак: Алмаз Чороев

Жер-жерлерде изилдөө учурунда маек куруп бергендердин бири Эмгекчил айылында кол өнөрчүлүк менен кен иштетүү кандайча уюштурулганын түшүндүрдү. Айыл тургундары Солтон-Сарыда кен казууну токтотууга аргасыз болгонго чейин, жергиликтүү калк ар бири 10

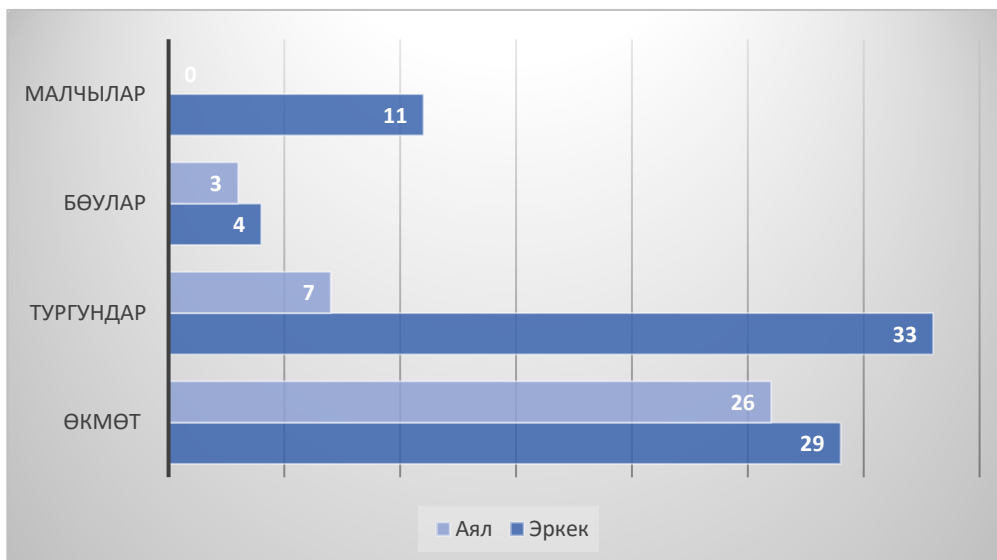
кенчиден турган 10 иш тобун уюштурушкан жана татаал механикалык жабдууларды колдоно башташкан, бул ыкма алтын казуу жүрүмүн кыйла тездеткен. Кендин бир кызматкери бизге мындайча түшүндүрө кетти:

«Ал жерде 300гө жакын киши иштетчү. Жергиликтүүлөр ай сайын бир нече килограмм алтын казып алышкан. Килологон алтындар, муну элестетип көрсөңүз. Жергиликтүү тургундар бир айда 20 килограммга чейин алтынды оңой эле сатышмак... бир айылда 20 килограмм алтын; бул жерде 600 үй-бүлө бар. Биз бардыгын өз ара бөлүшүп алып турдук». (Полевые исследования, ES_Mine_Employee_01).

Кол өнөрчүлүк ыкмадагы кенчилик токтогондон кийин, көп сандаган тургундар кирешесинен айрылган. Эмгекчил айылынын тургундарынын көпчүлүгү кен жайгашкан аймак чет элдик инвесторго берилгенине дагы эле нааразы. Ошентип, Нарын районунда 2011-, 2018- жана 2019-жылдары жергиликтүү тургундар менен кытайлык тоо кен ишканасынын ортосунда олуттуу жаңжал болгон. Жергиликтүү тургундар менен кен казуучу компаниянын ортосундагы чыр көптөгөн себептерден улам келип чыккан, алардын бири – экологиялык санааркоолор.

Аймактагы талаа изилдөөлөрү Солтон-Сары кенине жакын жайыт жерлеринде жана ушул жайыт жерлерин колдонгон элеттиктердин арасында жүргүзүлгөн (1-сүрөттү караңыз). Кенди 2012-жылдан бери Солтон-Сарыда чалгындоо лицензиясына жана алтын өндүрүү лицензиясына ээ болгон Zhong Ji Mining аттуу кытайлык компания иштетип жатат. 2018-жылы Zhong Ji Mining компаниясы алтын иштетүүчү ишкананын курулушун баштаганын, бул үчүн 100 миллион АКШ долларына тете капиталдык салым киргизип жатканын жарыялаган.. Курулуш иштери 2020-жылга чейин бүтүшү керек болчу, кен казуу иштери 2030-жылга чейин улантылмак.

2019-жылдын 10–15-июнунда өткөрүлгөн талаа изилдөө учурунда 113 сурамжылануучу камтылып, алар бетме-бет маекке (1-диаграмманы караңыз) (38 сурамжылануучу) же фокус-топтук талкууга (73 сурамжылануучу) катышкан. Изилдөөгө катышкан тургундардын 90 пайызга жакыны тоо-кен иштерине байланыштуу экологиялык көйгөйлөр тууралуу тынчсыздануусун билдиришкен. Жергиликтүү калк компаниянын жер кыртышын кайра жандатуу жүрүмүн аягына чыгараарына ишенишкен эмес жана алар жайыттар бузулуп, андан улам малдан киреше албай калабыз го деп чочулашкан (1-жадыбалды караңыз).

Диаграмма 1. Нарындагы талаа иликтөөлөрүнүн катышуучулары

Булак: Алмаз Чороев

Тургундардын көпчүлүгү тоо-кен ишканаларынын жер кыртышын кайра жандантуу жүрүмдөрүн аягына чыгарбастан качып жоголушунун мурдагы кейиштүү тажрыйбаларына шилтеме кылышты. Бир тургун айткандай:

«Бул кендер СССР убагында эле иштей баштаган. Алар темир, алтын жана башка пайдалуу кендерди казып алышкан. Жайыт жерлерибизди талкалап, мына минтип таштап кетишти. Алар көп жерлерди казышкан жана үстүңкү кыртышты кайра калыбына келтиришкен эмес. Алар биз ичкен, биздин мал ичкен дарыялардын жанынан алтын казышат... Алар дайыма жергиликтүү тургундарга баары башында кандай болсо, ошондой бойдон калаарын айтышат, бирок биз аларга ишенбейбиз» (Полевые исследования, NN_Resident_01).

Жалпы санааркоолор суунун булганышы, жайыт жерлеринин бузулушу, абанын булганышы жана жер кыртышын кайра жандантуу көйгөйлөрүнө багытталган

Жадыбал 1. Изилдөө темаларына сереп

Түр/тармак	Темалар	Шилтемелердин саны
Жаңжалды башкаруу		3
	Конфликт	396
	Механизм	340
	Нааразылык билдирүү	92
	Социалдык пакет	99
	Ишеним	401
Айлана-чөйрө/климат		77
	Жаратылыш	17
	Ресурстар	51
	Кыртышты кайра жандантуу	66
	Булгануу	386

Институттар		1
	Бейрасмий	1
	Жемкорлук	104
	Расмий	115
	Компания	263
Инфратүзүм		212
Социалдык-экономикалык		221
	Саламаттык сактоо	67
	Өнүгүү кору	97
	Тиричилик каражаттары	113
Маалымат/билим		313
	Расмий	93
	Бейрасмий	73
	Машыктыруу	166

Булак: Алмаз Чороев

Ал эми жер кыртышын кайра жандантуу пландары жөнүндө маалыматтын жоктугу – маекке катышкандар тарабынан көтөрүлгөн өзөккү маселелердин бири болуп саналат (1-жадыбалды караңыз). Жергиликтүү тургундар да, жергиликтүү бийлик өкүлдөрү да кен казган компаниянын жер кыртышын кайра жандантуу пландары тууралуу толук маалыматка ээ болушкан эмес. Өкмөт өкүлү мындай деп түшүндүрдү:

«Алар бизге жер кыртышын кайра жандантуу бүткөрүлөт деп айтышат. Бирок план деген эмне? Анын мөөнөтү кандай же качанга чейин жайыт жерлерин колдонбошубуз керек? Ал жерлерде биздин малыбыз оттой алабы? Биз бул суроолорго жооп алган жокпуз да». (Field Research, MB_Gov_04).

Чынында эле, тоо-кен компаниясында жергиликтүү калк көтөргөн көйгөйлөрдү чечүү үчүн ырааттуу система жок. Кытайлык компания жергиликтүү калктан эки тараптуу байланышты камсыз кылууга жооптуу болгон атайын өкүл жалдаган экен. Бирок бул өкүлдүн да толук маалыматы жок жана бул маселелерди чечүү үчүн тийиштүү түрдө адистик даярдыктан өткөн эмес.

Маалыматтын жоктугу жана ишенбөөчүлүк 2019-жылдын августунда жүздөгөн элеттиктердин кытайлык фирманын кызматкерлери менен кагылышуусуна алып келди, анын натыйжасында 20 киши жаракат алып, кен өз ишин токтотту (Reuters, 2019). Жергиликтүү маалымат каражаттары чыңалуунун булагы катары экологиялык стандарттар боюнча коомчулуктун тынчсыздануусун, жергиликтүү кызматкерлерге болгон туура эмес мамилени келтиришти. Бирок бул жаңжал бул аймакта кол өнөрчүлүк ыкмада кенчилик иштерин улантууга кызыкдар болгон кээ бир тараптардын айынан келип чыккан го деген жоромол да бар. Солтон-Сарыдагы окуялардан кийин Кытайдын Кыргызстандагы элчилиги болуп көрбөгөндөй билдирүү жасап, «олуттуу тынчсыздануусун» маалымдап, окуяны «кылдат иликтөөнү» жана «кырдаалды адилеттүү жана туура чечүүнү» талап кылды. (24.kg, 2019).

Нарындын кол өнөрчүлүккө таянган кенчилик тарыхына карабастан, тургундар дубанга инвестиция салган чет элдик тоо-кен компаниялары үчүн жаңы жамаат болуп саналат. Кытайдын кен казуучу фирмасы бул аймактагы социалдык долбоорлорго бир кыйла өлчөмдө

салым кошконуна карабастан, маалыматтын жоктугунан жана туура эмес байланыштан улам жергиликтүү калк инвесторго ишенбеген турумун улантууда.

4.2. Чаткал

Нарын жана Чаткал өлкөнүн эки башка аймагында жайгашканына карабастан, мал чарбачылыгы жана дыйканчылык эки аймакта тең экономиканын негизги киреше булагын түзөт. Нарындын сыңарындай эле, Чаткал – алыскы, тоолуу, калк аз жашаган аймак. Бул аймак Өзбекстан менен чектешет. Бирок, өлкөнүн түндүк дубанына салыштырмалуу Чаткал кен казуунун байыркы тарыхына ээ.

Ошентип, мамлекет тарабынан 60тан ашык лицензия берилгенине карабастан, Чаткал аймагында кенчиликтен жабыр тарткан жамааттар менен ири тоо-кен компанияларынын ортосундагы тирешүү өлкөнүн башка тоо-кен аймактарына салыштырмалуу кыйла төмөн көрүнгөнсүйт.

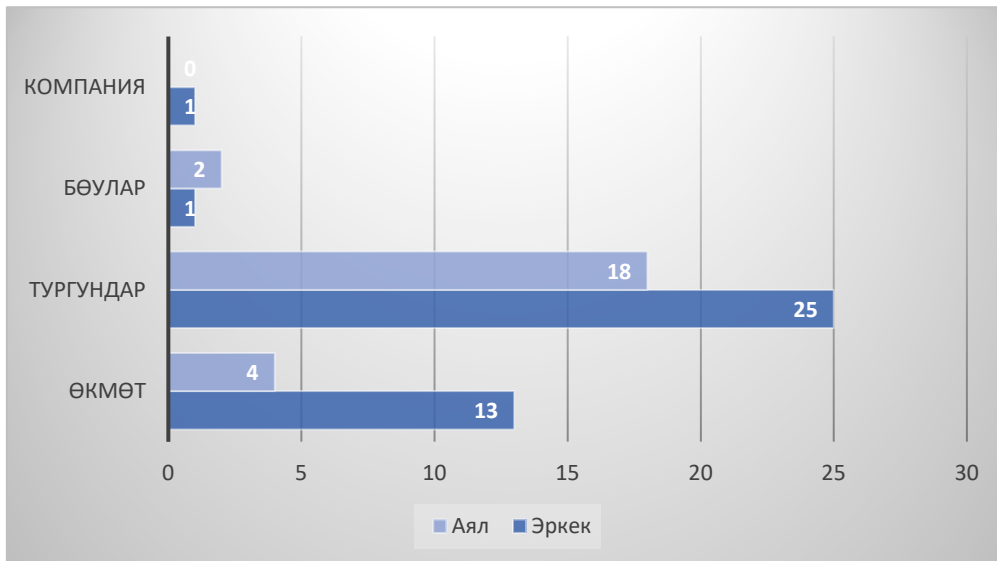
Сүрөт 2. Чаткал өрөөнү

Булак: Алмаз Чороев

Чаткалда уюштурулган жер-жерлердеги маектер жергиликтүү тургундардын кен казуу боюнча түшүнүгү ар кыл экенин көрсөттү. Талаа маектери 2019-жылдын 2–6-июлдарында жүргүзүлгөн, анда 64 сурамжылануучу бетме-бет маекке (45 сурамжылануучу) жана фокус-топтун талкуусуна (19 сурамжылануучу) катышкан. 64 сурамжылануучунун ичинен 45 пайызы тоо-кен иштерине карата оң маанайда жана 30 пайызы нейтралдуу көз карашта экенин билдиришкен (2-диаграмманы караңыз).

Диаграмма 2. Чаткал аймагынын катышуучулары

Булак: Алмаз Чороев

Аймак тоо-кен тармагынын иш менен камсыз кылуу жана инфратүзүмдү өнүктүрүү сыяктуу заттык пайдаларын ачык көрүүдө. Мисалы, Каныш-Кыя айыл өкмөтү 2000-жылдардан бери өз бюджетин 8 миллиондон 68 миллион сомго чейин көбөйткөн. Каныш-Кыя Кыргызстандын борбордук өкмөтү тарабынан дотация албаган анча-мынча жергиликтүү бийликтердин бири. Ошентсе да, кен казуудан түшкөн киреше ассиметриялуу бөлүштүрүлгөн. Каныш-Кыя сыяктуу борбордук айылдар көбүрөөк экономикалык жана социалдык пайдаларды алышат, ал эми кенден алысыраак жайгашкан айылдар, кендин кесепети тийип жатканына карабастан, эч кандай жеңилдиктерди алышпайт.

Жергиликтүү калк менен кен казуучу компаниялардын ортосундагы мамилелерди түзүүдө тоо-кен казып алуучу компаниялардын мурдагы тажрыйбасы чоң роль ойногон. Мисалы, өлкөнүн башка аймактарынан айырмаланып, Чаткалда кен казуучу фирмалар жергиликтүү кеңселерди ачууга макул болушкан. Бул болсо жергиликтүү тургундарга борбор шаарга барбай туруп, кен казган компаниялардын өкүлдөрүнө өз датын айтууга же баарлашууга мүмкүнчүлүк берет. Албетте, дагы эле жумушка орношуу жана экологиялык зыянга байланыштуу санааркоолор бар. Маектештерибиздин бири белгилегендей, тоо-кен компаниялары мектеп, бала бакча жана жолдорду куруп жатышат, бирок экология бузулса, жаштар ушул жерде калып, андан ары жашайбы? Мындан тышкары, аймакта иштеген ири компаниялар чалгындоодон казып алуу баскычына өтүүгө жакын калганын белгилеп кетүү керек. Бул жаңы баскыч, – өзгөчө алганда, калдык сактоочу жайга жана алтын иштетүүчү ишканага байланыштуу, – чыңалуу жаратышы жана жаңжалды козутушу ыктымал.

Сүрөт 3. Чаткалдагы ташталып салынган кен жай

Булак: Алмаз Чороев

Жергиликтүү тургундар алтын кендерин чайкап алуу жаатында чоң тынчсызданууларын билдиришүүдө. Мында чакан жана орто ишканалар Чаткал жана Касан-Сай дарыяларын бойлоп, алтын чайкашат (3-сүрөттү караңыз). Бул тоо-кен фирмаларынын көбү тикелей кытайлык компанияларга таандык, же болбосо кытайлык инвестициялар менен иштешет. Бул компаниялар негизинен кытайлык жумушчуларды жалдашат, бул жагдай болсо жергиликтүү калайык менен пикир келишпестикти жаратып келет:

«Жергиликтүү тургундар кен чайкоочу фирмаларга нааразы. Алар бизди жумушка алышпайт, же жергиликтүү калайыкка эч кандай жардам беришпейт. Алардын өз мүдөөсү бар жана аларды башка эч нерсе кызыктырбайт». (Field Research, CS_Resident_07).

Бул аймакта аз да болсо, кыргыз жана орус фирмалары дагы иштеп келет. Тургундардын оюнча, бул кендердин экологиялык зыяны пайдадан алда канча көбүрөөк (1-жадыбалды караңыз). Жергиликтүү калк, тоо-кен өндүрүшүнүн тарыхый тажрыйбасынан улам, алтын чайкоочу компаниялар сууну цианид менен булгабай турганын түшүнүшөт. Бирок, тоо-кен иштеринен улам суу ансыз да булганат. Жергиликтүү дыйкандар талааларын ушул суу менен сугарышат, бул болсо өсүмдүктөрүн ылай катмары капташына алып келет. Өкмөттүн бир өкүлү мындайча түшүндүрдү:

«Өсүмдүктөрдү карагыла, биздин чөптү карагыла. Эгер бизде беш жыл мурун болгон өсүмдүктөргө салыштырсаңыз, үмүтүңүз үзүлүп ыйлай тургандайсыз. Мурда сиз шалбаага барганыңызда, ал киши бою өсүп тураар эле. Эми ал белиңизге араң жетет. Тоого барып, чөптөрдү аралап жүргөндө, өтө чөп бийик болгондуктан, балаңызды таппай калмаксыз. Эми бизде андай таптакыр жок. Бул – дыйкандардын кышка тоюту алда канча аз экенин туюнтат». (Field Research, CS_Gov_02).

Чаткал району тоо-кен иштеринен тышкары мал чарбасына да көз каранды. Эгерде дыйкандар кыш мезгилине карата жайында тоютту жетиштүү даярдай алышпаса, бул кеңири жаңжалга кириптер кылышы ажеп эмес.

Кошумчалай кетсек, тоо кендерин чайкоо жолу менен иштетүүдөн кийин деле жер кыртышын кайра жандантуу чоң маселе болуп саналат:

«Алар биздин жайыт жерлерибизди тартып алып жатышат. Баары-жокту бүт казып салып, чыгып кетишет. Айлана-чөйрөбүздү алар булгап салууда. Алар дарыянын жанында казып салышат да, кылган иштерин калыбына келтирүү үчүн эч нерсе кылбастан эле кетип калышат. Аларды эч ким көзөмөлдөбөйт, биз бул көйгөйдү парламент депутаттары келгенде айттык. Биз аларга бул компаниялар жер кыртышын кайра жандантуу жүрүмүн аягына эч чыгарбаганын айттык». (Field Research, AJ_Resident_03_2019).

Бул тоо-кен компаниялары казылган чуңкурларды калыбына келтирүүгө анча кызыга беришпейт. Убактысын жана акчасын үнөмдөө үчүн, бул тоо-кен компаниялары лицензиялык аянттын көпчүлүк бөлүгүн иштетип алат да, калган бөлүгүн жер кыртышын кайра жандантуу жүрүмдөрү аяктаганга чейин башка компанияга сатып жиберешет (Би-Би-Си Кыргыз кызматы; “Сапар” программасы, 2019). Жергиликтүү калк жер кыртышын кайра жандантуу талабы менен жаңы компанияга кайрылганда; жаңы фирма мурда лицензияланган толук аянтка көңүл бурбастан, өздөрү алектенген жер тилкесинин гана кайра жандантуу иштерин бүтүрөт:

«Алар 2 жылдай иштешет, андан кийин кен жайды башка инвесторго сатышат. Биздин мыйзамдар аларга мындай кадамга барууга жол берет. Беркилер дагы 2 жыл иштешет; бул фирма жер кыртышын кайра жандантуу жөнүндө жергиликтүү коомчулук менен эч сүйлөшпөйт. Мен жер кыртышын кайра жандантуу жүрүмүнөн өткөн бир дагы кен жерин көрө элекмин. Башында алар бизге «бир даракты кыйып салышса, 100 даракты кайра тигип коюшарын» айтышат. Мен мунун аткарылгандыгына бир дагы жолу күбө боло элекмин». (Field Research, JB_Resident_05).

Натыйжада, Чаткалда иштетилбей калган жер тилкелери көп топтолгон, дарыянын жээгинде болсо кен иштетүүдөн калган чуңкурлар көрүнүп турат. Чаткалда жерди калыбына келтирбей коюу учурлары экологиялык кесепеттерге алып келип, тоо-кен тармагына ишенбөөчүлүк жаратты. Дарыяны бойлоп унаа айдаганда эле экологиялык зыян көзгө көрүнүп турат. Ал эми жергиликтүү дыйкандар, бир нече жыл мурункуга салыштырмалуу, алардын жерлеринин түшүмдүүлүгү кыйла төмөн экенин айтышат.

Кен иштетүүдөн кийинки калпыс башкаруу ири кендердин оң маанайдагы экономикалык таасирине көлөкө түшүрдү. Жер-жерлерде жүргүзүлгөн изилдөөлөр Чаткалдын көпчүлүк жашоочулары тоо-кен тармагынын пайдасын түшүнө тургандыгын айгинелеткенине карабастан, бул кырдаал оңой эле начар жагына өзгөрүп, 2000-жылдардын башында орун алгандай нааразылык чараларына алып келиши ыктымал.

4.3. Ала-Бука

Нарын менен Чаткалга салыштырмалуу, Ала-Буканын климаты жумшак болгондуктан, мындагы дыйкандардын малчылык менен чектелбестен, жашылча-жемиш өстүрүүгө да мүмкүнчүлүгү бар. Кошумчалай кетсек, Нарын менен Чаткалга салыштырмалуу, Ала-Бука – калк жыш жайгашкан аймак жана ал Өзбекстан менен чектешип турат.

Кыргызстандагы эң чоң кендердин бири – Иштамберди кени – дал ушул аймакта жайгашкан (4-сүрөттү караңыз). Кен жайда 50 тонна алтын кору бар жана ал өлкөдөгү Кум-Төр жана Жер-Үйдөн кийинки үчүнчү ири кен деп эсептелет. Бирок, жергиликтүү адистер советтик геологдор кен жайда 78 тонна алтын бар экенин аныкташкан деп ырасташат (Asanov et.al., 2004). Кен 1934-жылы ачылган, ал эми 1981–1986-жылдары мында геологиялык чалгындоо иштери аяктаган (Asanov et.al., 2004). (Асанов и др., 2004).

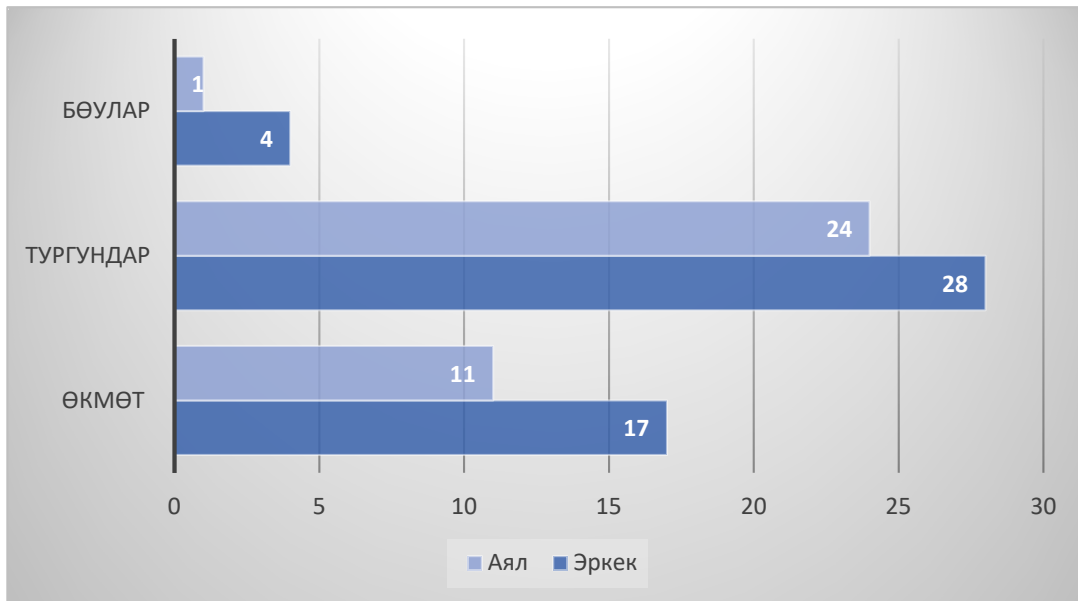
Сүрөт 4. Иштамберди кен жайы.

Булак: Алмаз Чороев

2019-жылдын 7-11-июлунда жүргүзүлгөн талаа изилдөөлөрү көрсөткөндөй, тургундардын көпчүлүгү айлана-чөйрөнүн булганышы жаатында кооптонушат. Талаадагы изилдөө учурунда 85 сурамжылануучу аймактагы тоо-кен тармагы жаатындагы атайын суроолорго жооп берди. Талаа изилдөө тобу 47 киши менен бетме-бет маек жана 11 фокус-топтун талкуусун (38 катышуучу) жүргүздү (3-диаграмманы караңыз). Сурамжылангандардын 45 пайызы кен иштетүү боюнча терс пикирде болушкан. 85 сурамжылануучунун 21 пайызы – оң пикирде, 34ү – нейтралдуу болгон, анткени аларга кен казуу жүрүмү таасирин тийгизген эмес.

Диаграмма 4. Ала-Бука талаа иликтөөсү .

Булак: Алмаз Чороев

Жергиликтүү тургундардын тынчсыздануусунун бири – суунун булганышы өңүтү болду (1-жадыбалды караңыз). Аймактагы көпчүлүк айылдар таза суу менен камсыздалган эмес. Алар күн сайын дарыянын суусун ичишет жана колдонушат. Жергиликтүү бейөкмөт уюмдун өкүлү мындайча түшүндүрөт:

«Иштамберди кени иштей баштаганда, бардык химиялык заттар сууга төгүлгөн. Кенге жакын айылдар бар, алар дарыядан суу ичишет. Алар дарыядан балык кармашат. Бир аз убакыттан кийин жергиликтүү тургундар тери оорусу менен ооруй башташты, анткени суу химиялык заттар менен булганган. Компания нааразычылыктардан улам бул жосунсуз тажрыйбаны токтотууга аргасыз болгон. Бирок көйгөй дагы эле чечиле элек. Менин ошол аймакта жашаган жакын досум бар. Анын балдарында тери оорусунун ар кандай көйгөйлөрү бар». (Field Research, AB_NGO_01)

Суунун булганышы тууралуу айың кептер тургундарды нааразычылык чарасына жана жолду тосууга алып келген. 2016-жылы орун алган акыркы чоң жаңжалга 2000 киши катышкан. Жергиликтүү тургундар кен казуучу компания калдыктарды сактоочу жайдын суусун дарыяга төгүп жатат деп шектенишкен. 2019-жылы Иштамберди кенинде иштеген кызматкерлер химиялык заттар туура эмес сакталып, дарыяга төктүрүлүп жатканын көрсөткөн ушундай видео тасмаларды жарыялаган (Bars Media, 2019).

Жергиликтүү тургундар сууну өз ыкмаларына таянып сынап көрүшкөнүн айтышууда. Алар таштандылар төгүлдү деп шектелген дарыянын суусу толтурулган идишке үч бака салышкан:

«Мен медайыммын, ошондуктан лабораториялык иштерге кызыгам. Биз ошол видео тасманы Ютубга жүктөдүк. Иштамбердиден аккан дарыядан алган сууга бакаларды койдук. Алар 10 мүнөттүн ичинде өлүп калышты. Ошол себептүү жергиликтүү тургундар нааразылык чарасына чыгышты». (Field Research, JB_Resident_03).

Кенди иштетүүдөн кийин бузулган жер тилкелери, дарыянын жанындагы суу толгон калдыктар жана таштанды төгүлүүчү жерлер аймак аркылуу унаа айдап өткөндө эле көрүнүп турат.

Жылдар өткөн сайын бул таштандылар дарыяга төгүлө баштайт; жал ушул жагдай тургундарды түйшөлтүүдө. Мындан тышкары, тоо-кен казып алуудан жабыркаган жамаат экологиялык зыяндын айынан дарыядагы балыктардын саны кескин азайды, деп даттанууда:

«Бүгүнкү күндө сууда балык жок. Иштамбердиден аккан сууну колдонобуз. Мурда мындай эмес болчу. Мен 2001-жылы бул айылга келгенде, биз чака толо балык кармайт элек. Азыр андай эмес. Биз күнүнө ашып кетсе бир же эки гана балык кармай алабыз». (Field Research, JB_Resident_01).

Айлана-чөйрөнү коргоо боюнча жооптуу мамлекеттик мекеме бардык керектүү сыноолор өткөрүлгөнүн ырастоодо. Экологиялык техникалык инспекция бул сыноолор суунун булганбаганын далилдеди, деп билдирди. Бирок жергиликтүү тургундар аларга ишенбей келет:

«Алар экологиялык экспертизаны тийиштүү деңгээлде өткөрүшкөн жок... Бул жерге келген адистер бардыгын эле текшере бербегендигин ачык айтышкан болчу. Алар Бишкектен жөнөтүлгөн. Тоо-кен компаниясына эмне керек? Компанияга сыноо жүргүзүлгөнү тууралуу мамлекеттик документтер керек. Менимче, бул адистер келип, тапкан нерселерин элге түшүндүрүшү керек. Айлана-чөйрөнүн булганышы орун албагандыгын далилдеңиз да. Акыры-түбү эч ким жооп бербей калып жатпайбы». (Field Research, AB_NGO_02).

Суунун булганышына байланыштуу маалыматтын жоктугу ишенбөөчүлүккө алып келип, мунун өзү аймактагы тоо-кен тармагына терс таасирин тийгизди.

Сүрөт 5. Ала-Букадагы таштап салынган тоо-кен жайынын орду. Жергиликтүү тургундар үч жыл мурда бир компания жер кыртышын кайра жандантуу жүрүмүн аягына чыгарбастан, бул жерден чыгып кетти, дешүүдө

Булак: Алмаз Чороев

Алтынды чайкап алуу иши жергиликтүү жамаат менен кен казуучу фирмалардын ортосунда пикир келишпестикти пайда кылды. Чаткалдагыга окшоп, Ала-Букадагы чакан жана орто ишканалар да жер кыртышын кайра жандантуу жүрүмүн аягына чыгарбай туруп эле, дарыянын нугунан алтын казып алышат (5-сүрөттү караңыз). Он жыл мурдараак кен иштетүү жүргөн аймакты калыбына келтирбестен эле алтын казып алынган жер тилкелери бар (Би-Би-Си Кыргыз кызматы; “Сапар” программасы, 2019). Жергиликтүү тургундар дарыянын боюнда кен казуу үчүн колдонулган жерлердин басымдуу бөлүгүн мындагы пайдалуу кендер

алынганга чейин токой түзгөндүгүн айтышат. Жергиликтүү бийликтин өкүлү мындай деп түшүндүрөт:

«Алар жерди булгап жатышат. Биздин ресурстар өлкөдөн чыгарылып жатат. Алар салык төлөп жатышса да, бул элге таандык болушу керек болчу. Кылымдар бою өсүп келе жаткан дарактар, көп жылдар бою өскөн токойлор бар болчу, алар келип аларды кыйып салышты. Мында жер кыртышын кайра жандантуу жүрүмү аягына чыккан жок». (Field Research, AB_Gov_08_2019).

Жергиликтүү калк кен казуу тармагынын булганган сууга толгон көлчүктөр, кароосуз калган техникалык жабдуулар жана ачык ташталган чуңкурлар сыяктуу терс жыйынтыктарын гана көрүшөт. Алтын чайкоочу фирмалар негизги лицензияланган жерлерден алтын казып алгандан кийин бул компанияны сатып жиберүү үчүн мыйзамдагы ар кыл боштуктарды колдонушат. Натыйжада жергиликтүү тургундар чакан ишканаларга мораторий жарыялоону каалашты да, бул экологиялык көйгөй чөлкөмдөгү жаңжалдын булагына айланды.

Кенди иштетүүдөн кийинки жерлерди калыбына келтирүү өлкөнүн көптөгөн аймактарында жүзөгө ашырылган эмес. Бирок, Ала-Буканын кичинекей аймагында толук калыбына келтирүү иши жүргүзүлгөн: мында жер кыртышын кайра жандантуу техникалык жана биологиялык өңүттө жүргүзүлгөн. Жергиликтүү адистер бул жер тилкеси өлкөдө кен казылгандан кийин толугу менен калыбына келтирилген жападан-жалгыз аймак деп эсептешет. Кен иштетүүдөн кийинки башкаруунун бул ийгилиги кен казылып алынгандан кийин калыбына келтирилген жерлер кандай болушу керек экендигинин эң сонун өрнөгү болуп кызмат кылат.

5. Кен иштетүүдөн кийинки оңдоонун түйшүктөрү

Ала-Бука, Нарын жана Чаткалдагы талаа изилдөөлөрү жергиликтүү бийлик өкүлдөрүнүн жана тургундардын жер кыртышын кайра жандантуу жөнүндөгү түшүнүгү өтө жөнөкөй деңгээлде экенин көрсөтүүдө. Чынында эле, кээ бир маек кургандар, анын ичинде мамлекеттик кызматкерлер дагы, жер кыртышын техникалык кайра жандантуу же кенди казып алгандан кийин чуңкурларды толтуруп салуу – иштин соңку жүрүмү го деп ойлошкон эле. Маалыматтын жоктугу жана мыйзамдардагы бүдөмүк сөздөр бул көгөйдүн негизги себептерине жатат. Ала-Бука аймагы – кен казуучу компаниялардын жер кыртышын кайра жандантуунун кымбатка турчу жүрүмүнөн баш тартуу үчүн мыйзам чегиндеги боштуктарды колдонушунун өзгөчө мисалы. Жергиликтүү тургундарга узатылган суроолордун бири – “азыркы мыйзам алардын кызыкчылыгын коргойбу?” деген суроо болду. Көпчүлүк жооптор азыркы мыйзамдар алардын турумдарын бекемдебейт деган маанайда берилди.

Кыргызстан тоо кендерин иштетүүдөн кийинки башкаруу жаатындагы мыйзамдарды совет доорунан мураска алган (Faizuldayeva, 2016). Учурдагы мыйзамдар эскирген жана азыркы доордо талап кылынган тактык анда жокко эсе (Makhmudova and Matsui, 2019). Совет доорундагы башка техникалык стандарттардын сыңарындай эле, Кыргызстан советтик мыйзамдардан кабыл алган ченемдерде кен иштеткен ишканалар жана кен иштетүүдөн жабыркаган аймактарда жашаган тургундар үчүн аки-чүкүсүнөн бери жазылган көрсөтмөлөр жана багыттама-тамалар жок (Lawrence et al., 2018). Тоо-кен иштеринин жабылышы боюнча мыйзамдардын өзөккү өңүттөрү 2012-жылы кабыл алынган жана бир нече жолу өзгөртүлгөн Жер казынасын пайдалануу мыйзамына киргизилген (Юстиция министрлиги, 2012). Мыйзам кендерди иштетүү менен байланышкан көп тарамдуу маселелерди, мисалы, суу жана жер ресурстарын коргоо өңүтүн камтыйт, ошол эле учурда анда ресурстарды сарамжалдуу пайдалануу зарылдыгы баса белгиленген. 47-берене иштетүүдөн кийинки кенди жабууну кен иштетиле электе

эле жергиликтүү бийлик алган инженердик долбоор жана чалгындоо иштери башталгандан тартып жер кыртышын кайра жандантуу коруна акча которуу чаралары менен байланыштырат (Faizuldayeva, 2016). Компания кен иштерин баштай электе жергиликтүү бийлик тарабынан инженердик долбоор жана кор жактырылышы керек. Бирок бул кор келечекте кандай пайдаланыла тургандыгы, же эгерде тоо-кен фирмасы жер кыртышын кайра жандантуу жүрүмүн соңуна чыгаруудан баш тартчу болсо, анда жергиликтүү бийлик кантип кордон ачка алышы мүмкүн экендиги, ошондой эле, инфляция сыяктуу конкреттүү маселелер мыйзамдарда так көрсөтүлгөн эмес (Би-Би-Си Кыргыз кызматы, «Сапар» программасы, 2019). Талаа изилдөөлөрү учурунда жергиликтүү тургундардын көбү жер кыртышын кайра жандантуу кору бар экенин билишпегендиги айгинеленди. Бул арада мамлекеттик кызматкерлер жер кыртышын кайра жандантуу кору тууралуу кабардар болушканына карабастан, алар деле бул корду пайдалануунун укуктук механизми жөнүндө толук маалыматка ээ эмес болуп чыкты.

Мындан тышкары, жер казынасын пайдалануу мыйзамында көрсөтүлгөн талаптар айлана-чөйрөнү коргоо мыйзамы (1999) тарабынан колдоого алынган, анда 6-берене кен казуучу компаниялардан экологиялык зыяндын ордун толтурууну, анын ичинде жер кыртышын кайра жандантуу жүрүмдөрүн жүзөгө ашырууну да талап кылат. (Юстиция министрлиги, 1999). Арийне, Кыргызстандагы мыйзамдарда жер кыртышын кайра жандантуу өңүтүнө гана багытталган конкреттүү же өзүнчө берене жок; анын ордуна, учурдагы беренелердин ичинде кенди иштетүүдөн кийинки башкарууну жүзөгө ашыруу боюнча эрежелер бар. Андан тышкары, бузулган жерлерди калыбына келтирүү боюнча мыйзамдын алкагында бул иштеп жаткан беренелерге бир нече ирет өзгөртүүлөр киргизилгенине карабастан, жаңы технологияларды же жер кыртышын кайра жандантуунун түрлөрүн эске ала турган негизги өңүттөр киргизилген эмес (Makhmudova and Matsui, 2019). Учурда, тоо-кен компаниялары кенди казып алуу баскычы аяктагандан кийин эки жылдын ичинде жер кыртышын техникалык жана биологиялык кайра жандантуу иштенрин бүткөрүүгө макулдук берүү менен жаңы ишти башташат. Жер-жерлердеги талаа изилдөөлөрү көрсөткөндөй, чоо-жайлардын таасын белгиленбегендиги кен казуучу компаниялар тарабынан убададан тайдырчу жылчык катары колдонулуп жатат.

Дагы бир көйгөй – бул эрежелердин алкагында “жер кыртышын кайра жандантуу” сөзүнүн аныктамасы. Мыйзамдар бул терминдин так аныктамасын сунуштабайт жана жер кыртышын кайра жандантуу жүрүмдөрүнүн ар кандай түрлөрүн таразалап бөлүп бербейт (Makhmudova and Matsui, 2019). Бүткүл дүйнө жүзү боюнча окумуштуулар ырастагандай, терминологиянын таасын аныктамасы тоо-кен өнөр жайынын кесепеттүү мурастарын жумшартуунун негизги өңүтү болуп саналат (Lima et al., 2016). Чоо-жайы да камтылган аныктаманын жоктугу – кен иштетүү жүрүмдөрүнө катышкан кызыкдар тараптар мыйзамды өз билгениндей ар кыл түшүнөт же чечмелейт дегенди туюнтат. Бул жагдай талаадагы изилдөө учурунда айкын болду: мамлекеттик кызматкерлер мыйзам так жана тоо-кен компаниялары аны аткарып жатат деп ырасташкан, ал эми айлана-чөйрөнү коргоо менен алектенген бейөкмөт уюмдар жана жергиликтүү тургундар эрежелерде толук түшүндүрмөлөр жоктугун айтышкан. Мындай жагдайды Ала-Букадагы бейөкмөт уюмдун өкүлү мындайча жыйынтыктады:

«Мыйзамда жер кыртышын кайра жандантуу качан бүтүшү керек экени так айтылган эмес. Бул жерде беш жыл мурун иштеп туруп, чыгып кеткен компаниялар бар. Сиз сураңыз, алар кен жай убактылуу сакталып койду, кен толук казылып бүткөн соң, жер кыртышын кайра жандантуу иши бүткөрүлөт, дешет. Менимче, сиз деле ал жерди көргөн чыгаарсыз: тигилер алтынды чыгарып алып, кен жайды эчак таштап кетишкен. Мына, беш жылдын жүзү болду. Бул убакыттын ичинде алар ал жайды башка компанияга сатышат. Демек, бул жер эч качан

кайра колдонулбайт, жер кыртышын кайра жандантуу мында эч жүргүзүлбөйт, дегенди билдирет». (Field Research, AB_NGO_02).

Анын үстүнө, эрежелерде жер кыртышын кайра жандантуу жүрүмүнүн чоо-жайынан берки түшүндүрмөсү жок. Мыйзам кен иштетилгенден кийин ал жерди жана аймакты калыбына келтирүү милдеттүү деп жалпы жазылган. Бирок, эрежелер конкреттүү тоо-кен инфратүзүмүнө жана жабдууларга, мисалы, таштанды төгүлүүчү жайлар же калдыктар үчүн чуңкурга келгенде, инвестордун жоопкерчилигин сөз да кылбайт. (Lawrence et al., 2018). Натыйжада, Ала-Бука жана Чаткал дарыяларынын боюнда эски жабдуулар жана тоо-кен иштеринен кийинки калдыктар көмүлгөн таштанды жерлер айкын көрүнүп турат (3-, 4-, 5-сүрөттөрдү караңыз). Андан тышкары, жер кыртышын кайра жандантуу иши кайсы убакытта жүргүзүлө тургандыгы таасын көрсөтүлгөн эмес. Ала-Букадагы өкмөттүк эмес уюмдун өкүлү мындай деп түшүндүрдү:

«Жок, мында эч кандай мөөнөт жок. Мыйзам өзү тааасын эмес; ал, ошондой эле, карама-каршылыктарга ээ. Алар жер кыртышын кайра жандантуу ишин кен казуучу компания лицензиялык аймакта иштеп бүткөндөн кийин бүтүрүүсү керек, деп жазышкан. Бирок эгерде аларда 1000 гектардай лицензияланган жер бар болсо, бул ошол жердеги бардык жумуштар бүткөндөн кийин жер кыртышын кайра жандантуу иши аяктайт дегенди билдиреби? Же ал улам биринен сала экинчисин аткара бериши керекпи? Бул жагдай жер кыртышын кайра жандантуу долбоорунда өтө так жазылышы керек... Азыр алар 100 гектар жерди лицензиялап алышты. Алар ошол жер тилкесиндеги жумуштарын бүтүргөн чакта, бул компания ар кандай менчик ээлерине үч жолу сатылып кетет да». (Field Research, AB_NGO_02).

Жогоруда талкуулангандай, мыйзамда бузулган жерлерди калыбына келтирүү иштери тоо-кен иштери аяктагандан кийин эки жылдын ичинде же баскычтарга ылайык жүргүзүлүшү керектиги айтылат; башкача айтканда, бир аймактан пайдалуу кендер казылып алынган соң, жер кыртышын кайра жандантуу иши бүткөрүлөт жана ошондон кийин гана кийинки кен аймакка өтүүгө болот. Жер кыртышын кайра жандантуу түрү жергиликтүү бийлик менен макулдашылган планга жараша болот. Айыл башчыларынын маалыматынын жетишсиздиги – алардын жергиликтүү жамааттын кызыкчылыгына төп келбей турган планга макул болорун туюнтат.

Чынында эле, өлкөнүн үч башка аймагында жүргүзүлгөн талаа изилдөөлөрү кээ бир аймактык деңгээлдеги аткаминерлердин жер кыртышын кайра жандантуу жүрүмдөрүнөн кабары жок экенин көрсөттү. Башка мамлекеттик кызматкерлер жөнгө салуу эрежелеринин так эместигин, бул болсо кен казуучу компаниялардын мыйзамдагы боштуктарды өзүмчүл колдонушуна алып келип жатканын моюнга алышты. Эрежелерде чоо-жайы такталган мөөнөттөр жана иш алкагы жок болсо, анда тоо-кен компаниялары жерди пайдаланып алышат да, жери бузулган аймакты калыбына келтирүү үчүн каржылык түйшүктү тартпастан жылып чыгып кете алышат. Андан тышкары, Мамлекеттик экологиялык жана техникалык коопсуздук агенттигинин тоо-кен ишканаларын текшерүүсүнө мораторий киргизилиши жергиликтүү бийлик өкүлдөрүнүн жер кыртышын кайра жандантууну талап кылуу жөндөмүнө ого бетер бөгөт түзөт. Өлкөдөгү экологиялык мыйзам бузууларга мониторинг жүргүзүүчү бирден-бир мамлекеттик орган болгон Экологиялык жана техникалык коопсуздук боюнча мамлекеттик инспекциянын кызматкерлеринин айтымында, алар кен иштетүүчү компанияларды жер кыртышын кайра жандантуу жүрүмүн аяктоого мажбурлоого же жер кыртышын кайра жандантуу иши качан болорун аларга көрсөтүүгө акысыз. (Би-Би-Си Кыргыз кызматынын “Сапар” программасы, 2019). Бул көйгөйлөр тоо-кен өндүрүшүнөн жабыркаган жамааттарды нааразылык жыйындарына чыгууга, жолдорду тосууга, ал тургай компаниянын имаратына

кол салууга түрттү. Бул жагдай өз кезегинде тоо-кен компанияларынын коопсуздук кызматтары менен тыгыз иштешүүсүнө алып келди. Маектешкен көптөгөн кишилер, анын ичинде кээ бир мамлекеттик кызматкерлер, кен компаниясынын өкүлдөрү жергиликтүү тургундар менен жолукканга чейин полиция бөлүмүнө барып келишкенин моюнга алышты. Нааразылык чарасынын кээ бир катышуучулар эки жыл мурун болгон демонстрацияга катышкандыгы үчүн дагы эле полиция бөлүмүнө чакырылып жаткандыктарын айтышты. Бирок, Солтон-Сарыны да кошкондо, бир нече тоо-кен жайларынан айгинеленгендей, бул сестентүү ыкмасы майнапсыз.

6. Корутунду

Борбордук Азия мамлекеттери, анын ичинде Кыргызстан үчүн тоо кен өнөр жайы маанилүү тармак болуп келди. Бул тармак алиги өнүгүп келе жаткан өлкөлөргө өтө зарыл чет элдик инвестицияларды тартууга мүмкүнчүлүк берди. Кыргызстанда мунай же газ сыяктуу ресурстар жок, демек, бул өлкөдө тоо-кен өнөр жай тармагы келечекте да экономикалык кыймылдаткыч күч болуп кала бермекчи. Бул тармактын экономика үчүн зор маанисине карабастан, Нарын, Чаткал жана Ала-Букада жүргүзүлгөн талаа изилдөөлөрү айлана-чөйрөнү коргоо боюнча, – айрыкча тоо-кен иштетүүдөн кийинки башкаруу жаатында, – укуктук негиздерде тактыктын жана чоо-жайлуу көрсөтмөлөрдүн жоктугун айгинелетти. Ал эми “жер кыртышын кайра жандантуу» термини Кыргызстандын аракеттеги мыйзамдарында аныкталган эмес же толук түшүндүрүлгөн эмес. Терминологиянын алгачкы баскычтан тартып эле таасын жана жөнөкөйлөтүлгөн аныктамасы кызыкдар тараптарга пайда алып келет. Академиктер “жер кыртышын кайра жандантуу» терминин өзгөчө мерчемдерге ылайык аныктоону, анын түпкү максаты катары «мурдагы экосистеманы калыбына келтирүүнү» көрсөтүүнү сунуш кылышат. (Lima et al., 2016, p. 233) Буга жетишүү кыйын болушу мүмкүн; бирок Ала-Букада мындай бир өрнөк бар.

Анын үстүнө, учурдагы мыйзамдар бузулган жерлерди калыбына келтирүү кандайча ишке ашырылуусу керектиги боюнча убакыт ченемин да, методологияны да сунуштабайт. Мыйзамда кен казуучу компания кен заттарын казып алуу ишке ашкандан кийин жер кыртышын техникалык жана биологиялык жактан кайра жандантуу ишин аяктоого тийиш деп гана жазылган. Чоо-жайлардын жоктугу кен казуучу фирмаларды жер кыртышын кайра жандантуунун кымбат чыгымдарынан качуу үчүн мыйзам чегиндеги боштуктарды табууга алып келди. Мыйзамдар мурдагыдай эле эскирген советтик стандарттарды колдонуп жаткандыктан, өлкөдө иштеп жаткан тоо-кен компаниялары эл аралык нормаларды аткарбай келишет. Анын кесепети айлана-чөйрөгө өлчөөсүз зор зыян келтирет. Чаткал менен Ала-Буканын ортосундагы автожолдо унаа айдап бара жатып, беш жыл мурун тоо-кен иштери аяктаганына карабастан, саркынды сууга толгон көлчүктөрдү, кароосуз калган кенчилик жабдууларын жана калыбына келтирилбей калган жер тилкелерин көрүүгө болот. Жергиликтүү тургундардын айтымында, инвесторлор тарабынан токойлор ойрон кылынып, суу булганууга дуушарланган.

Андан тышкары, жергиликтүү бийлик өкүлдөрү жана тургундар менен болгон маектери бизден айгинеленгендей, алар кенди иштетүүдөн кийинки жерлерди калыбына келтирүү жүрүмдөрү жөнүндө бүдөмүк гана билишет, же ал түгүл эч кабардар эмес. Алар жер кыртышын кайра жандантуу жаатында өтө жөнөкөй гана түшүнүккө ээ; айрым аткаминерлер болсо жер кыртышын кайра жандантуунун техникалык өңүтү гана жетиштүү деп ишенишет. Кен казуучу компаниялардын жабык бойдон калуу саясаты кен иштетүүдөн жапа чеккен жамааттын нааразычылыгын ого бетер күчөттү. Социалдык-экономикалык пайдаларга өзгөчө көңүл буруу

тоо-кен өндүрүшүнүн экологиялык кесепеттерин азайтып көрсөтүүгө алып келди. Чынында эле, Кыргызстан экологиялык көйгөйлөргө жана алардын кен иштетүүдөн жабыр тарткан жамааттарга тийгизген кесепетине караганда, тоо-кен өнөр жайынын социалдык-экономикалык пайдаларына алда канча көбүрөөк назар буруп жаткандай.

Мыйзамдагы өзөккү көйгөйлөргө, жергиликтүү жамаат менен инвесторлордун ортосундагы ыйкы-тыйкыларга карабастан, чакан жана ири компаниялар кен казуу үчүн лицензия алууну улантууда. Кыргызстандын түндүгүндө жана түштүгүндө жүргүзүлгөн талаа изилдөөлөрү кен иштетүүдөн кийинки калпыс башкаруу, бүдөмүк жана эскирген мыйзамдар, ошондой эле, жер кыртышын кайра жандантуу жүрүмдөрү тууралуу маалыматтын жоктугу жергиликтүү калайык менен инвесторлордун ортосундагы олуттуу жаңжалга алып келээрин айгинелеп турат.

Адабият тизмеси

Asanov U., Osmonkulov K. et.al., (2004). *Kyrgyzstandyn ken bailygy*. Bishkek: Mamlekettik til jana encyclopedia borboru, p.139.

Bars Media, (2019). *Ishtamberdi keninde darylar daryaha koshuluudab*. [online] Bars Media. Available at: <https://bars.media/?p=25149&lang=ky> [Accessed 29 December, 2019]

BBC Кыргыз Service Sapar programme, (2019). [TV Programme] KTRK Channel 1: BBC Кыргыз Service.

Fayzuldayeva Z. (2016). A comparative study of regulatory approaches to mine closure with a special emphasis on the current situation in the former Soviet Union. In: *Proceedings of the 11th International Conference on Mine Closure*. Perth: Australian Centre for Geomechanics, pp. 355-367.

Fields, S. (2003). The earth's open wounds: Abandoned and orphaned mines. *Environmental Health Perspective*, 111(3), pp. A154-161.

Horrocks-Taylor J. (2018). Dirty Water, Muddied Politics: Hybridisation of Local and National Opposition to Kumtor Mine, *Kyrgyzstan. Land*, 7(42), pp. 1-18.

Jardine B. (2019). Why are there anti-China protests in Central Asia?. *The Washington Post*. Available at: <https://www.washingtonpost.com/politics/2019/10/16/why-are-there-anti-china-protests-central-asia/> [Accessed 24 April 2020].

Kronenberg J. (2014). Viable Alternatives for Large-Scale Unsustainable Projects in Developing Countries: The case of the Kumtor gold mine in Kyrgyzstan. *Sustainable Development*, 22(4), pp. 253-264.

Lawrence P., Sydykova A., Doolotkeldieva A. (2018). *IGF Mining Policy Framework Assessment: Kyrgyzstan*. Intergovernmental Forum on Mining, Minerals, Metals and Sustainable Development (IGF). Available at: www.iisd.org/sites/default/files/publications/kyrgyzstan-mining-policy-framework-assessment-en.pdf [Accessed 15 January, 2020].

Lima A.T., Mitchell K., O'Connell D.W., Verhoeven J., Cappellen P., (2016). The legacy of surface mining: Remediation, restoration, reclamation and rehabilitation. *Environmental Science and Policy*, 66, pp. 227-233

